

Rocznik Sławistyczny, t. LXX, 2021

ISSN 0080-3588

DOI: 10.24425/rslaw.2021.138354

Zofia Sawaniewska-Mochowa*

Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk
Warszawa

Jan Karłowicz wciąż odkrywany

Rec.: Maciej Rak, **Jan Karłowicz w świetle materiałów archiwalnych. Dialektologia, etnolingwistyka i lituanistyka.** – Kraków: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego, Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, 2021. – (Biblioteka „LingVariów”; 30). – 266 s.

W ideę napisania tej książki przez Macieja Raka, lingwistę młodszej generacji, badacza historii polskiego językoznawstwa, dialektologa i etnolingwistę z Uniwersytetu Jagiellońskiego, znakomicie wprowadza motto otwierające monografię, zaczerpnięte z *Historii myśli socjologicznej* Jerzego Szackiego: „Znajomość dziejów uprawianej przez siebie dyscypliny nauki nie jest dla uczonego żadnym luksusem, lecz kwestią elementarnego przygotowania teoretycznego (...). Cokolwiek chce on głosić, będzie nieuchronnie pozostawał na gruncie jakiegoś dziedzictwa. Jeśli niczego o nim nie wie, jest zwyczajnym ignorantem” (Rak 2021: 7).

Szacunek dla myśli i dokonań badaczy, którzy tworzyli w drugiej połowie XIX wieku podwaliny pod rozwój wielu dyscyplin humanistycznych, m.in. naukowej dialektologii, etnologii, etnolingwistyki, folklorystyki, wymaga analitycznego i twórczego podejścia do pozostawionej przez nich spuścizny. Przyjawszy taką postawę badawczą wobec odchodzącego w zapomnienie dziedzictwa, które warto

* Zofia Sawaniewska-Mochowa, Associate Professor (emerita), The Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences, Warsaw, Poland.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2916-6736>.
e-mail: zofia.sawaniewska-moch@ispan.waw.pl.

ponownie wprowadzić do dyskursu naukowego i przywrócić pamięci zbiorowej¹, Maciej Rak podjął próbę nowej, obiektywnej oceny prac Karłowicza z zakresu dialektologii, etnolingwistyki i lituanistyki w świetle odnalezionych w 2017 roku w Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie materiałów archiwalnych uczonego. Niepenetrowane dotychczas przez polonistów i lituanistów źródła to rękopiśmienne kartoteki trzech słowników: wydanego w latach 1900–1911 przez Akademię Umiejętności *Słownika gwar polskich* (dalej SGP) i niedokończonych prac: *Słownika mitologii polskiej* (SMP) i *Słowniczka mitologii litewskiej* (SML).

Przygotowanie przez Macieja Raka szczegółowych filologicznych i archiwistycznych charakterystyk odnalezionych materiałów, niewątpliwie bardzo pracochłonne, wymagające komparacji rękopisów z licznymi źródłami i opracowaniami naukowymi, weryfikowania, rozwijania i uzupełniania przyjętych w kartotekach skrótów, wzbogacone odniesieniami do korespondencji Karłowicza, zarówno opublikowanej, jak i rękopiśmiennej, ukazuje spuściznę twórcy trzech ważnych dla polskiej leksykografii słowników: *Słownika języka polskiego*, *Słownika gwar polskich*, nieukończonego *Słownika wyrazów obcego a mniej jasnego pochodzenia w języku polskim* (pierwszego słownika etymologicznego polszczyzny), określanych metaforycznie jako „trzy piramidy” polskiego językoznawstwa, w rozległej perspektywie porównawczej. „Czwartą piramidą”, w ujęciu M. Raka, jest pionierski *Słownik mitologii polskiej*, którego Karłowicz nie zdążył wydać. Odnalezienie kartoteki i dokonanie szczegółowej rekonstrukcji koncepcji SMP jako prototypu słownika etnolingwistycznego ma rangę przełomowego wydarzenia naukowego w dziejach polskiej etnolingwistyki. Słownikiem przełomu w historii polskiej dialektologii nazwała z kolei Halina Karaś (2011: 93–105) SGP, pierwszy w Polsce i zarazem Słowiańszczyźnie słownik ogólnogwarowy. Jednak dopiero odnalezienie w archiwum krakowskim kartoteki SGP i wykorzystanie materiałów towarzyszących powstaniu słownika stworzyło M. Rakowi rzetelną podstawę do przewartościowania krytycznych i nierzadko niesprawiedliwych ocen dzieła Karłowicza, wyrażonych w recenzji Kazimierza Nitscha, opublikowanej w „Roczniku Sławistycznym” w 1911 roku (Nitsch 1991/1958). Opinia profesora uniwersyteckiego i autorytetu naukowego negatywnie rzutowała przez prawie 50 lat na postrzeganie dorobku Karłowicza w zakresie dialektologii i ludoznawstwa.

Ze stanowiskiem Nitscha, który określał SGP jako indeks do przyszłego w pełni naukowego słownika gwarowego, polemizowała zresztą już niejednokrotnie Joanna Okoniowa (2003, 2012, 2013), domagając się obiektywnej oceny wielokierunkowej działalności Karłowicza jako uczonego okresu przełomu na tle

¹ Podobną postawę wobec niedocenianego współcześnie wkładu wielu uczonych XIX-wiecznych i przełomu XIX i XX wieku w tworzenie paradygmatu badawczego dialektologii litewskiej prezentuje Danguolė Mikulėnienė (2018; tu na s. 115–116 przywołane zostały spostrzeżenia Karłowicza na temat różnic wymowy między narzeczem żmudzkiem a gwarami litewskimi), analizując bogate materiały i źródła archiwalne.

ówczesnej europejskiej myśli naukowej i prądów filozoficznych epoki pozytywizmu. Monografia Macieja Raka postulowaną potrzebę zrewidowania ocen spuścizny dialektologicznej, etnolingwistycznej i folklorystycznej uczonego rodem z Litwy spełnia wyczerpująco. Rzuca też nowe światło na jego nieznaną bądź zapomniane prace lituanistyczne, zwłaszcza odnalezioną kartotekę *Słowniczka mitologii litewskiej* (SML).

Choć liczne grono badaczy zgłębiało fenomen dokonań Karłowicza w różnych dziedzinach wiedzy, nie tylko lingwistyki (zob. syntetyczny wykaz dotychczasowych prac i kierunków badań nad jego dorobkiem naukowym przez uczonych różnych generacji, przedstawiony we *Wprowadzeniu* do monografii, s. 7–10), to w centrum zainteresowania specjalistów znalazły się przede wszystkim dzieła publikowane, rzadziej penetrowano spuściznę rękopiśmienną. Szczególnie zasobne w materiały dotyczące życia i aktywności naukowej Karłowicza na różnych polach są zbiory Centralnego Archiwum Historycznego Litwy², nie były natomiast znane do 2017 roku manuskrypty uczonego (kartoteki SGP, SMP, SML), które zachowały się, już, niestety, w nie najlepszym stanie, w Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie.

Przedstawione wyżej refleksje natury ogólniejszej towarzyszyły mi podczas lektury monografii i wielu powrotom do jej studiowania, bo jest to książka niezwykle esencjonalna, nasycona wielością faktów i archiwaliów, mało znanych filologom, osadzona w bogatej literaturze naukowej, polskiej i zagranicznej (bibliografia zajmuje 20 stron!), zawierająca mnóstwo cennych przypisów rozwijających tekst zasadniczy. Jest też klarownie i z rozmysłem skomponowana. Choć trudno oddać, podporządkowując się wymogom objętościowym recenzji,

² Penetrowanie tych materiałów ma już dłuższą tradycję i zaowocowało cennymi odkryciami, przybliżonymi w różnych publikacjach. Zbiorami „wileńskimi” Karłowicza w okresie powojennym interesowali się szczególnie filologowie i badacze folkloru. Eksploracje prowadziła polonistka Anna Kaupuž, która odkryła nieznaną rękopisy uczonego na temat stanu języka polskiego na Litwie w XIX wieku, lituanista Kazys Grigas, poszukujący materiałów litewskich w archiwaliach Karłowicza, pisząca te słowa badała zbiory Karłowiczowskie w 1985 roku w związku z przygotowywaną rozprawą doktorską (Sawaniewska-Mochowa 1990). Z kolei Halina Karaś (2014) porównywała *Słownik wyrazów obcego, a mniej jasnego pochodzenia w języku polskim* z jego rękopiśmienną wersją, przechowywaną w archiwum wileńskim. Zasoby wileńskie penetrowali ponadto członkowie zespołu (Miroslaw Dawlewicz, Irena Fedorowicz, Halina Karaś, Krystyna Rutkowska, Birutė Gudeliënė i Danguolė Mikulėniënė), realizujący w latach 2012–2013 projekt badawczy pt. „Jan Karłowicz jako animator życia naukowego i kulturalnego przełomu XIX i XX w.”, finansowany ze środków Litewskiej Rady Naukowej, afiliowany w Uniwersytecie Wileńskim (zob. <http://www.karlowicz.flf.vu.lt>). Autor monografii także przeprowadzał kwerendę w wileńskich materiałach Karłowicza w lutym 2019 roku, a jej efektem jest m.in. publikacja dziesięciu listów i dziesięciu kart pocztowych wysłanych przez Jana Baudouina de Courtenay do Jana Karłowicza w 1894 roku (Rak 2020). Pomimo tych dość intensywnych eksploracji, wileńskie archiwum uczonego ciągle jeszcze nie zostało dogłębnie spenetrowane i może jeszcze dostarczyć badaczom nowych odkryć.

bogactwo merytoryczne książki ukazującej spuściznę Karłowicza w nowym świetle, to jednak niezbędne jest zasygnalizowanie, przynajmniej w sposób syntetyczny, zawartości poszczególnych jej części. Sama segmentacja treści i tytuły nadane rozdziałom i podrozdziałom już dostarczają czytelnikowi ważnych informacji, ukierunkowujących lekturę.

Oprócz wspomnianego wcześniej *Wprowadzenia* (Rak 2021: 7–22), omawiającego cel i zakres opracowania, podstawę materiałową, tło historyczno-społeczne działalności naukowej Jana Karłowicza oraz wyjaśniającego terminologię (tu szczególnie interesujące są spostrzeżenia na temat recepcji na gruncie polskim terminu *folklor* i rozumienia pojęcia *mitologia*), monografia składa się z trzech obszernych części, które, mając bogatą wartość poznawczą samą w sobie, mogłyby wręcz funkcjonować jako odrębne studia: *Słownik gwar polskich oceniony na nowo* (s. 23–72), „*Pierwsze narodziny*” *etnolingwistyki – Słownik mitologii polskiej Jana Karłowicza* (s. 73–145), *Słowniczek mitologii litewskiej, czyli Jan Karłowicz jako Litwin z urodzenia* (s. 147–177). Całości dopełnia syntetyczne *Podsumowanie* (s. 179–182) oraz *Aneks* (s. 183–214), obejmujący wykaz siedemdziesięciu czterech haseł głównych, podhaseł i wątków tematycznych spisanych z fiszek kartoteki *Słownika mitologii polskiej*, uporządkowanych według nadrzędnych kategorii: *Kosmografia*, *Powietrzna*, *Kamienie*, *Rośliny*, *Zwierzęta* i *Człowiek*, a w ich obrębie został zastosowany przez M. Raka szczegółowy podział materiału na klasy i grupy. Udostępnienie badaczom w takiej formie nieznanymi zbiorów Karłowicza uważam za racjonalne posunięcie. Dopóki wśród decydentów przyznających finansowanie projektom z zakresu humanistyki nie będzie zrozumienia dla pilnej potrzeby ocalania, w postaci cyfrowej, unikatowej spuścizny rękopiśmiennej, pozostawionej przez badaczy formatu Karłowicza, bezdyskusyjnie wpisującej się w dziedzictwo polskiej kultury i historię nauki, rozwiązanie przyjęte przez M. Raka, choć jest półśrodkiem, ratuje manuskrypty XIX-wiecznego uczonego przed całkowitym zapomnieniem. Dodatkowy walor poznawczy ma w tym kontekście zamieszczona w pracy ikonografia (wybór fiszek z odnalezionych kartotek), dokumentująca sposób rejestrowania przez Karłowicza materiału, układ danych, stosowane skróty źródeł.

Monografia Macieja Raka jest adresowana do badaczy różnych dyscyplin humanistycznych, którzy doceniają wagę materiałów z zakresu historii nauki i, analizując archiwalia, nie wpadają przy ich interpretacji w pokusę nadmiernego prezentyzmu (studiowania przeszłości dla teraźniejszości) czy historyzmu (studiowanie przeszłości dla zrozumienia przeszłości), lecz poszukują możliwie obiektywnego sposobu opisu i oceny wytworów pracy wcześniejszych uczonych. Dialektolog, historyk języka i leksykograf z zainteresowaniem prześledzi przedstawione w monografii skomplikowane dzieje powstania i druku *Słownika gwar polskich* w świetle odnalezionych materiałów. Może po raz pierwszy zetknie się z archiwaliami, ukazującymi niesprawiedliwe, by nie powiedzieć szydercze, podejście niektórych językoznawców (Kazimierza Nitscha, Stanisława Urbań-

czyka) do dorobku dialektologicznego Karłowicza, może doceni mówczy trud autora książki, porządkującego i poprawiającego wykazy źródeł stanowiących rozległą bazę empiryczną SGP, SMP i SML. Już na tej podstawie widać, że Karłowicz ekscerpował materiał ze wszystkich dostępnych mu ówczesnie źródeł i był znakomicie obeznany z pracami europejskich uczonych z różnych dyscyplin. O ile współcześni Karłowiczowi (np. Aleksander Brückner, Adam Antoni Kryński, Hieronim Łopaciński) doceniali jego pracowitość i pionierskość SGP, o tyle diametralnie inna była ocena pierwszego słownika gwarowego przedstawiona przez K. Nitscha, która ugruntowała przez długi czas postrzeganie badacza z Litwy jako naukowego dyletanta. A dorobek i wysiłek intelektualny autora „czterech piramid” i redaktora „Wisły”, jak słusznie replikuje M. Rak, nie może „pójść w niepamięć”. I nie chodzi autorowi monografii tylko o to, by dać odpór deprecjonującemu stwierdzeniu S. Urbańczyka, że „szlachetna pamięć o zasługach naukowych Karłowicza przeszła u niektórych osób w rodzaj bezkrytycznego kultu” (Rak 2021: 52), ale przede wszystkim przeprowadzić w świetle nowych faktów rzetelną i wyważoną dyskusję z dziewięcioma zarzutami postawionymi przez twórcę naukowej dialektologii polskiej pierwszemu słownikowi ogólnogwarowemu. Zweryfikowanie wkładu Jana Łosia w przygotowanie publikacji tomów IV–VI SGP (niesłusznie przypisywano mu współautorstwo słownika, gdy tymczasem jego rola ograniczała się do prac redakcyjnych) i odczytanie na nowo recenzji Nitscha to w moim przekonaniu najbardziej intelektualnie nośna część rozważań poświęconych oglądowi *Słownika gwar polskich* z nowej perspektywy. Mam tylko może mały niedosyt poznawczy, bo liczyłam, że odnaleziona kartoteka SGP w jakiejś mierze rozjaśni moje przypuszczenia, że Karłowicz ekscerpował do słownika gwarowego materiał polski także ze słowników przekładowych księdza Antoniego Juszkiewicza (Sawaniewska-Mochowa 2013: 337–338). Choć nie ma na ten temat śladu, ani w kartotece, ani w wykazach skrótów źródeł, ani też w cennym opracowaniu Elżbiety Koniusz (2001), analizującej polszczyznę z historycznej Litwy w *Słowniku gwar polskich* Jana Karłowicza, to rzecz wymaga dalszych penetracji, bo przykłady oznaczane w SGP parakwalifikatorem *Ust[nie] z Litwy*, rzadziej *ze Żmudzi*, bywają często zbieżne z materiałem *Słownika polsko-litewskiego* i *Słownika litewsko-polskiego* Juszkiewicza.

Ubolewam, jako badaczka leksyki regionalnej pogranicza bałtycko-słowiańskiego, że Karłowicz nie zdążył uzupełnić całej kartoteki SGP o słownictwo z Litwy. Według M. Raka rejestrował ten materiał na fiskach dopiero na końcu, dlatego w ostatnich tomach danych z lokalizacją „ustnie z Litwy” jest zdecydowanie mniej niż w trzech pierwszych, które przygotowywał do druku sam Karłowicz. Gdyby dane mu było pracować dłużej nad słownikiem, z całą pewnością udokumentowałby pełniej niektóre hasła, pominięte w redakcji Łosia, jak choćby *rozowy chleb* ‘chleb razowy’ (*rozowy* jako określenie chleba wypiekanego z żytniej mąki jest nadal używane na Wileńszczyźnie) czy *rozdziawioka* (w rękopisach Juszkiewicza *rozdziawiacha/rozdziawiacho*) ‘czło-

wiek nierozgarnięty, mało obrotny, gapa', w wariantach *rozdziawiaka/razziawiaka/raździawiacha* zachowane do dziś w polszczyźnie gwarowej na Litwie.

Z pewnością w centrum zainteresowania etnolingwistów znajdzie się imponująca pod względem faktograficznym i analitycznym część monografii poświęcona historii powstania, zawartości, prawdopodobnemu układowi i źródłom nieznanego dotychczas *Słownika mitologii polskiej*, a zwłaszcza doceniona zostanie metoda komparatystyczna, którą M. Rak zastosował do rekonstrukcji koncepcji SMP jako pierwszego słownika etnolingwistycznego w kontekście dokonania dwóch najbardziej znanych szkół etnolingwistycznych, lubelskiej i moskiewskiej i ich sztandarowych dzieł, *Słownika stereotypów i symboli ludowych* (SSiSL) i *Slavianskich drevnosti* (SD). Celowo autor monografii tak szczegółowo przedstawił inspiracje naukowe Karłowicza (Rak 2021: 73–81), który zwróciwszy się ku badaniom folkloru i wątków mitologicznych, dokładnie śledził osiągnięcia europejskiej myśli naukowej w zakresie mitologii porównawczej, religioznawstwa, literaturoznawstwa, językoznawstwa, studiował popularne w drugiej połowie XIX wieku koncepcje analizy mitów: solarną Friedricha Maxa Müllera, filologiczno-meteorologiczną Adalberta Kuhna, zapoznał się też z pracą Aleksandra N. Afanasjewa na temat folkloru słowiańskiego związanego z przyrodą, by ostatecznie wybrać jako najbardziej odpowiadającą własnym badaniom mitologicznym teorię antropologiczno-psychologiczno-ewolucyjną Edwarda Burnetta Tylora i jego ucznia Andrew Langa. Nie sposób wprost oprzeć się konstatacji, jak można było tak poszukującego i pracowitego człowieka jak Karłowicz, mającego znajomość piśmiennictwa w różnych językach daleko wykraczającą poza tematykę polską i słowiańską, cieszącego się uznaniem zagranicznych badaczy folkloru, publikującego profesjonalne recenzje dzieł innych uczonych w renomowanych czasopismach, np. w paryskiej „Mélusine”, nazwać dyletantem?

Porównanie (w postaci przejrzystej skonstruowanej tabeli) założeń teoretycznych słowiańskiej etnolingwistyki (w ujęciu Jerzego Bartmińskiego) z wyłaniającą się z zawartości kartoteki SMP (około 6000 fiszek) koncepcją Karłowicza, przekonało M. Raka, że redaktor „Wisły” ujmował fakty językowe w powiązaniu z kulturą i eksponował w swoim słowniku znaczenia symboliczne pojęć istotnych dla kultury i tradycji ludowej. Idąc dalej tym tropem rozumowania, autor monografii określa omawiany dorobek Karłowicza jako „pierwsze narodziny” etnolingwistyki. Do jeszcze pełniejszych wniosków prowadzi dokładna komparacja SSiSL i SD (przyjęta na potrzeby prowadzonej analizy porównawczej za Stanisławą Niebrzegowską-Bartmińską) w zestawieniu z materiałem SMP, z której wynika, że Karłowiczowska wizja słownika etnolingwistycznego i słownika lubelskiego są pokrewne, bo opierają się na rekonstrukcji ludowego obrazu świata i człowieka (dokładniej, celem SSiSL jest rekonstrukcja tradycyjnego obrazu świata i człowieka). SMP rejestruje wiele ważnych aksjologicznie pojęć, którym z dzisiejszej perspektywy można by przypisać status konceptów (np. CHLEB, KRAJ, WODA, ZIEMIA, MIŁOŚĆ). Rekonstrukcja na podstawie fiszek SMP

komponentów pojęcia CHLEB, przeprowadzona przez M. Raka z godną podziwu akrybią filologiczną (rozszyfrowywanie skrótów źródeł i odnajdywanie w nich odpowiednich cytatów jest prawdziwie mrówczą pracą), pokazała jak prawdopodobnie skomponowane zostałyby to hasło w słowniku Karłowicza, gdyby uczony mógł swoje dzieło dopracować do końca. Dodajmy, że wydzielili on aż jedenaście segmentów w opisie konceptu CHLEBA, przy czym szczególnie obszerna dokumentacja dotyczyła znaczenia i roli chleba w obrzędowości dorocznej i rodzinnej. Dla wszystkich wyodrębnionych w SMP komponentów CHLEBA M. Rak wskazał odpowiadające im odrębne hasła w etnolingwistycznych słownikach szkoły moskiewskiej (SD i SM), co potwierdza, że ujęcie Karłowicza było pod względem onomazjologicznym pełne. Kolejna podjęta przez autora monografii próba komparacji polegała na przyporządkowaniu materiału zarejestrowanego w SMP do hasła KONŃ do faset (podkategorii semantycznych) stanowiących podstawowy element definicji kognitywnej stosowanej w SSiSL. Okazało się, że w przypadku tego konkretnego hasła próba się powiodła, ale wyodrębnianie faset chyba nie zawsze będzie wykonalne, zapewne najlepiej ten sposób kategoryzowania sprawdzi się w odniesieniu do ludowego obrazu człowieka i zwierząt – decydujący będzie zasób informacji zgromadzonych przez Karłowicza do poszczególnych haseł.

Charakteryzując makro- i mikrostrukturę SMP, M. Rak często podkreśla, że Karłowicz dokumentuje materiał, który odzwierciedla obraz świata z perspektywy polskiego chłopca XIX wieku. Byłabym ostrożniejsza w stosowaniu takiej nomenklatury, bo uczony rodem z Litwy (gente Lithuanus, natione Polonus), mający świadomość współczesności na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego różnych kultur i tradycji, języków i religii, nie postrzegał polskości etnocentrycznie; gdyby tak było, ograniczyłby gromadzenie źródeł do *Słownika mitologii polskiej* do tekstów folkloru zarejestrowanych z obszaru występowania gwar rdzennie polskich. Tymczasem uwzględniał materiał z terenów, na których stykały się różne etnosy, wierzenia, obrzędy i tradycje, a więc z historycznej Litwy, z pogranicza polsko-białoruskiego i polsko-ukraińskiego. Jako autochton obserwował z pewnością zachodzący w drugiej połowie XIX wieku na pograniczu bałtycko-słowiańskim proces polonizacji włościan litewskich i białoruskich, a to sprzyjało dyfuzji kultur ludowych, a z drugiej strony dostrzegał i ze zrozumieniem podchodził (podobnie jak Jan Baudouin de Courtenay) do dokonującego się wówczas odrodzenia narodowego Litwinów³ i dążeń inteligencji litewskiej do skonstruowania własnej, odrębnej od polskiej, tożsamości, budowanej przez odniesienia do języka litewskiego i litewskiej kultury ludowej. W kontekście zasygnalizowanego wyżej procesu przenikania i krzyżowania się kultur ludowych

³ Doceniam podjęcie przez M. Raka w monografii także tego wątku w postawie naukowej Karłowicza i przywołanie interesującej korespondencji uczonego na temat aspiracji tożsamościowych Litwinów, opublikowanej w 1883 roku w petersburskim tygodniku „Kraj”.

na terenach etnicznie niejednorodnych, warto zwrócić uwagę na taki szczegół: hasło *Ajtwaras*, oznaczające istotę demoniczną, latającego ducha (latawca), wywodzącą się z mitologii litewskiej, objawiającą się m.in. w postaci koguta, kruka bądź wrony, ognistego węża (smoka), przynoszącego ludziom bogactwo, ale też sprowadzającego koszmara senne i choroby (Kempiński 1993: 17; Dźwigoł 2004: 26–27)⁴, Karłowicz zarejestrował zarówno w SMP, jak i SML. A zatem, czy nie byłoby bezpieczniej, biorąc pod uwagę fakty historyczne i szersze zasięgi geograficzne zjawisk kulturowych, mówić, w odniesieniu do koncepcji pierwszego słownika etnolingwistycznego, że prezentuje ludowy ogląd (konceptualizację) świata? Czy z taką pieczołowitością ukazane, przy okazji rekonstrukcji pojęcia CHLEB, paralele z materiałem i tradycjami słowiańskimi nie przemawiają za tym, że Karłowicz udokumentował w kartotece SMP szerszą perspektywę kulturową widzenia świata niż tylko polskiego chłopca XIX wieku? Analizując wskazane w wykazie skrótów nazwiska zbieraczy materiałów mówionych, autochtonów z różnych terenów należących niegdyś do Rzeczypospolitej Obojga Narodów (Rak 2021: 88), nabrałam przekonania, że do danych SMP trafiły też komponenty z folkloru słownego drobnej szlachty.

Skoro już przywołałam wyżej motyw z mitologii litewskiej, to warto jeszcze chociaż parę słów poświęcić trzeciej części monografii, równie cennej jak poprzednie, ukazującej nową, nieznaną dotąd pracę w dorobku lituanistycznym uczonego, czyli kartotekę *Słowniczka mitologii litewskiej*. O działalności Karłowicza na polu lituanistyki wiadomo już stosunkowo dużo, zresztą M. Rak skrupulatnie odwołuje się do dotychczasowych publikacji (w tym opracowań polonistów z Uniwersytetu Wileńskiego), dokumentujących cenny wkład redaktora „Wisły” w inicjowanie zapisywania folkloru litewskiego i żmudzkiego, zwłaszcza podań i pieśni, przez miejscowych zbieraczy i popularyzowanie później ich prac na łamach wspomnianego czasopisma. Mocniej jedynie podkreśliłabym, w świetle dostępnej literatury⁵, owocną współpracę uczonego w latach 1883–1894 z Mieczysławem Dowojną-Sylwestrowiczem, który rejestrował w terenie, według opracowanej przez Karłowicza instrukcji, podania ludowe i prowadził z nim ożywioną korespondencję (Rutkovska 2013). Począwszy od 1888 roku, w „Wisły” publikowane są różne materiały zebrane przez Dowojną, m.in. *Teksty szlachty żmudzkiej* (Sawaniewska-Mochowa 2007).

⁴ Z braku miejsca nie przywołuję bogatej literatury na ten temat, omówienie materiału gwarowego litewskiego i polskiego, ukazujące warianty nazwy i ludową konceptualizację *ajtwarasa* w: Sakalauskienė, Sawaniewska-Mochowa 2017: 99).

⁵ W 2020 roku został opublikowany przez Instytut Historii Litwy jako pozycja jedenasta serii *Bibliotheca Archivi Lithuanici* dziennik Dowojny prowadzony w języku litewskim. W otwierającym to starannie przygotowane wydanie studium Olgi Mastianicy-Stankevič (2020: 34) znalazło się omówienie współpracy Dwojny z Karłowiczem i podkreślenie roli redaktora „Wisły” w rozbudzeniu zainteresowań szlachcica, samouka ze Żmudzi, etnografią i miejscowym folklorem.

M. Rak snuje interesujące dociekania na temat inspiracji, które skierowały zainteresowania Karłowicza ku mitologii litewskiej i za przełomowy moment uznaje przygotowaną przez uczonego krytykę książki niemieckiego etnologa i folklorysty Edmunda Veckenstedta, *Die Mythen, Sagen und Legenden der Žamaiten (Litauer)* (1883). Krytyczne omówienie tej pracy Karłowicz zamieścił w tym samym roku w „Wiśle”, ale liczne nadużycia interpretacyjne wytknął niemieckiemu autorowi również w recenzji opublikowanej po francusku w „Mélusine” w 1890 roku. Wywody Karłowicza do tego stopnia zelektryzowały świat zachodnich badaczy, że uznano jego recenzję za najistotniejsze wydarzenie folklorystyki europejskiej w 1890 roku. Nieprzypadkowo relacjonują te informacje za M. Rakiem, bo muszę przyznać, że tak szeroki odzew na Karłowiczowską krytykę pracy Veckenstedta nie był filologom specjalnie znany i komentowany. Krytyczna lektura książki o mitach, podaniach i legendach żmudzkich spowodowała Karłowicza, zdaniem M. Raka, do zintensyfikowania pracy nad własnym ujęciem mitologii litewskiej, choć materiały z tego zakresu gromadził na fiszkach równoległe z hasłami do SGP.

Mało kto już dziś pamięta, że Karłowicz jest autorem dwudziestu sześciu haseł dotyczących litewskich postaci mitologicznych, opublikowanych latach 1888–1903 w dwóch encyklopediach, polskiej (WEPI) i czeskiej (OSN, tu m.in. znalazło się wspomniane wyżej hasło *Ajtwaras*). O zawartości i układzie *Słowniczka mitologii litewskiej* dowiadujemy się z monografii M. Raka po raz pierwszy. Z przeprowadzonej przez autora krytycznej analizy tego źródła wynika, że jest to kartoteka w porównaniu z SMP objętościowo znacznie skromniejsza i podporządkowana innemu rozumieniu mitologii niż w słowniku o założeniach etnolingwistycznych, złożona z 269 fiszek w układzie alfabetycznym, na których znalazło się 211 haseł z nazwami bogów i postaci mitologicznych. W istocie jest to zbiór mitonimów i teonimów litewskich i mniej licznych łotewskich, zgromadzonych na podstawie dość różnorodnych źródeł oznaczonych na fiszkach skrótami (chwała autorowi za to, że te skróty rozwinął i uporządkował system odsyłaczy, bo to bardzo ułatwia studiowanie bazy materiałowej słownika). Materiał był ekscerpowany, co ciekawe, m.in. z krytycznie ocenionej przez Karłowicza pracy Veckenstedta, ale nierzadko z zaznaczeniem istotnych wątpliwości, pojawiają się też czasami dane zaczerpnięte z korespondencji Dowojny-Sylwestrowicza. Rodzi się tylko pytanie, czy włączenie do monografii całej kartoteki SML, rozpisanej na zasadzie zgodności z oryginałem, wzbudzi zainteresowanie współczesnych badaczy zajmujących się mitologią litewską czy szerzej bałtycką i tym samym wprowadzi odnaleziony materiał do dyskursu naukowego? Wierzę, że tak się stanie, bo wydobyta z niepamięci spuścizna naukowa Jana Karłowicza, wnikliwie i obiektywnie w książce Macieja Raka zinterpretowana, przedstawiona na szerokim tle porównawczym, przywraca osiągnięciom uczonego okresu przełomu należną rangę w historii polskiej dialektologii, folklorystyki, etnolingwistyki i lituanistyki.

Literatura

- Dźwigoł R., 2004, *Polskie ludowe słownictwo mitologiczne*. Kraków.
- Karaś H., 2011, *Polska leksykografia gwarowa*, Warszawa.
- Karaś H., 2014, Z dziejów „Słownika wyrazów obcego a mniej jasnego pochodzenia...” Jana Karłowicza. *Rękopis a druk*, „Prace Filologiczne”, t. 65, s. 187–204.
- Kempiński A. M., 1993, *Słownik mitologii ludów europejskich*, Poznań.
- Koniusz E., 2001, *Polszczyzna z historycznej Litwy w „Słowniku gwar polskich” Jana Karłowicza*, Kielce.
- Mastianica-Stankevič O., 2020, *Mečislovas Davainis-Silvestraitis i jo Dienoraštis*, [w:] Davainis-Silvestraitis M., *Dienoraštis 1904–1912*, parengė O. Mastianica-Stankevič, J. Venckienė, Vilnius, s. 11–82.
- Mikulėnienė D., 2018, *Lietuvių tarmėtyra: genėzė, raida ir paradigmniai lūžiai*. I dalis: *Ikitarmėtyrinis laikotarpis. Lietuvių tarmėtyros pradžia: tarmių skyrimas, tyrimų perspektyvų užuomazgos ir jų tipai*, Vilnius.
- Nitsch K., 1911/1958, [rec.] *Recenzja „Słownika gwar polskich” J. Karłowicza*, „Rocznik Sławistyczny”, rocz. 4 (1911), s. 199–243. [Przedruk w: K. Nitsch, *Wybór pism polonistycznych*, t. 4: *Pisma dialektologiczne*, Wrocław; Kraków 1958, s. 195–225].
- Okoniowa J., 2003, *Jan Karłowicz. W setną rocznicę śmierci*, „Język Polski”, rocz. 83, z. 4–5, s. 246–250.
- Okoniowa J., 2012, *Jan Karłowicz – uczony okresu przełomu*, „LingVaria”, rocz. 7, nr 1 (13), s. 141–150.
- Okoniowa J., 2013, „Słownik gwar polskich” Jana Karłowicza. *Dziedzictwo. Inspiracje. Wyzwania*, „Prace Filologiczne”, t. 64, część 1, s. 245–258.
- OSN = *Ottiv slovnik naučny. Illustrovaná encyklopaedie obecnych vědomostí*, red. F.J. Studnička, t. 1–28, Praha 1888–1909.
- Rak M., 2020, *Krakowskie listy Jana Baudouina de Courtenay do Jana Karłowicza z 1894 r.*, „LingVaria”, rocz. 15, nr 2 (30), s. 221–244. [Wersja online: <https://doi.org/10.12797/LV.15.2020.30.17>; dostęp: 4.08.2021].
- Rak M., 2021, *Jan Karłowicz w świetle materiałów archiwalnych. Dialektologia, etnolingwistyka i lituanistyka*, Kraków. – (Biblioteka „LingVariów”; 30). [Wersja online: <https://books.akademicka.pl/publishing/catalog/book/201>; dostęp: 4.08.2021].
- Rutkowska K., 2013, *Lietuvių tautosakos rinkėjų Jano Karlovičiaus ir Mečislovo Davainio-Silvestraičio bendradarbiavimas: metodologijos raida, etnolingvistikos apraiškos*, „Archivum Lithuanicum”, 15, s. 349–376.
- Sakalauskiėnė V., Sawaniewska-Mochowa Z., 2017, *Dvikalbiai žodynai kaip kultūros tekstai (XIX a. kun. Antano Juškos žodynų pagrindu)*, „Acta Linguistica Lithuanica”, t. 76, s. 89–104, [online: <http://journals.lki.lt/actalinguisticallithuanica/article/view/860/951>; dostęp: 2.08.2021].
- Sawaniewska-Mochowa Z., 1990, *Poradnik Jana Karłowicza jako źródło poznania potocznej polszczyzny północnokresowej. Słownictwo*, Warszawa. – (Polono-Slavica Varsoviensia ; 5).
- Sawaniewska-Mochowa Z., 2007, „Teksty szlachty żmujdzkiej” jako źródło do badań nad polszczyzną kresową, [w:] *Z przeszłości i terażniejszości języka polskiego. Księga pamiątkowa dedykowana Teresie Friedelównie*, red. J. Kamper-Warejko, J. Kulwicka-Kamińska, K. Nowakowska, Toruń, s. 181–199.

- Sawaniewska-Mochowa Z., 2013, *Dziewiętnastowieczne słowniki przekładowe z Litwy jako źródła do badania polszczyzny regionalnej*, „Prace Filologiczne”, t. 64, część 1, s. 331–342.
- SD = *Slavyanskiye drevnosti. Etnolingwisticheskiy slovar'*, red. N.I. Tolstoy, t. 1: *A (Avgust) – G (Gus')*, 1995; t. 2: *D (Davat') – K (Kroški)*, 1999; t. 3: *K (Krug) – P (Perepelka)*, 2004; t. 4: *P (Pereprava cherez vodu) – S (Sito)*, 2009; t. 5: *S (Skazka) – Ya (Yashcherica)*, 2012, Moskwa.
- SGP = Karłowicz J., *Słownik gwar polskich*, t. 1–6 (t. 4–6 do druku przygotował J. Łoś), Kraków 1900–1911.
- SM = *Slavyanskaya mifologiya. Enciklopedicheskiy slovar'*, red. S.M. Tolstaya, 2. izd., Moskwa 2002.
- SML = Karłowicz J., *Słowniczek mitologii litewskiej* (Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie, sygn. PAU W I–191a).
- SMP = Karłowicz J., *Słownik mitologii polskiej* (Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie, sygn. PAU W I–191a).
- SSiSL = *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, red. i koncepcja całości J. Bartmiński, zast. red. S. Niebrzegowska-Bartmińska, t. 1: *Kosmos*, z. 1: *Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie*, 1996; z. 2: *Ziemia, woda, podziemie*, 1999; z. 3: *Meteorologia*, 2012; z. 4: *Świat, światło, metale*, 2012; t. 2: *Rośliny*, z. 1: *Zboża*, 2017; z. 2: *Warzywa, przyprawy, rośliny przemysłowe*, 2018; z. 3: *Kwiaty*, 2019; z. 4: *Ziola*, 2019; z. 5: *Drzewa owocowe i iglaste*, 2020, Lublin.
- WEPI = *Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana*, red. J. Aleksandrowicz, t. 1–55, Warszawa 1890–1914.

Summary

Jan Karłowicz rediscovered

Maciej Rak's book is a very reliable and well-structured study, based on unknown manuscripts by Jan Karłowicz, found in 2017 in the Scientific Archive of the Polish Academy of Sciences (AN PAN) and the Archive of the Polish Academy of Learning (PAU) in Kraków. An in-depth analysis of Karłowicz's archives, i.e. the files of *Lexicon of Polish Dialects* [*Słownik gwar polskich*], *Lexicon of Polish Mythology* [*Słownik mitologii polskiej*] and the *Little Lexicon of Lithuanian Mythology* [*Słowniczek mitologii litewskiej*], carried out on the broad comparative background, allows us to take a broader look at the scholar's achievements in the field of Polish dialectology as well as at his pioneering role in developing the concept of an ethnolinguistic lexicon. The reviewed study shows Karłowicz as a researcher who perfectly understands the linguistic and cultural realities of the former Grand Duchy of Lithuania and Lithuanian aspirations to construct their own identity, separate from the Polish one.

The monograph *Jan Karłowicz in the Light of Archival Materials* restores this nineteenth-century researcher with broad humanistic horizons to his proper place and rank in the history of science, not only in linguistics. It provides accurate arguments for re-evaluating a very critical review of the *Lexicon of Polish Dialects*, published by Kazimierz Nitsch in 1911. For a long time, this criticism had had a very negative impact on the general assessment of Karłowicz's output by other linguists. All the more, we need to appreciate Maciej Rak's insightful attempt of breaking the aforementioned negative opinion and providing new interpretation of Karłowicz's unpublished works, that can be seen as a valuable heritage of the culture created during the period of Partitions of Poland.

Keywords: Jan Karłowicz, 19th century, unknown archival sources, history of Polish dialectology, history of Polish ethnolinguistics, history of Polish folklore studies, Lithuanian mythology resources, lexicons/dictionaries.